

Орест Красівський

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛІЗМУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Regional policy of European Union, its main grounds and principles are analyzed. The process of its formation has been studied. Goals and tasks are defined that are solved in the process of regional policy implementation.

Проаналізовано регіональну політику Європейського Союзу, її основні засади та принципи. Вивчено процес її становлення. Визначено цілі та завдання, які вирішуються в ході реалізації регіональної політики.

Світовий досвід засвідчує, що більшість проблем соціально-економічної і політичної незбалансованості та нестабільності зароджуються і починають представлятися, насамперед, на рівні регіонів і лише пізніше набувають національного характеру та набирають глобального масштабу. Цим визначається ключова роль регіону як природно-економічної одиниці у дослідженні і конструктивному розв'язанні проблем стабільного розвитку, значення його як методологічної і методичної бази наукових досліджень і практичних дій. Тим більше, таку концепцію можна застосовувати до специфічних умов України, де гострота соціально-економічних і екологічних проблем розвитку має особливо виражені регіональні характеристики, що визначає необхідність пошуку нової парадигми регіональної і транскордонної політики України.

Сучасна регіональна політика вперше появилась в тридцятих роках минулого століття в США. Використовувалася вона як інструмент у боротьбі проти безробіття та зростаючих проблем в економіці окремих штатів. В Європі поява регіоналізму безпосередньо пов'язана з політичними групами, які критикували надмірну централізацію і практику формування національних держав, але при цьому не заперечували необхідності її існування. В окремих країнах вона стала, насамперед, засобом на шляху зрівняння диспропорцій в економічному розвитку держави, нівелювання нерівності між регіонами. Одночасно регіональна політика мала спричинитися до ґрунтовної модернізації держави, а також стати певною мірою підставою стабілізації соціального життя, регулювання взаємин суспільства із середовищем його існування, подолання

напруженості в економічному та соціокультурному плані та створення в майбутньому механізмів запобігання соціальних конфліктів¹. Вона забезпечувала баланс між різними регіонами політичної системи, була гарантом їх демократичного розвитку, а також створювала реальну можливість використання моделі стійкого політичного та економічного розвитку держави.

Проблематику регіоналізму слід розуміти двояко: по-перше, у міжнародному аспекті — як процес побудови інтеграційних структур окремими групами держав у певних регіонах або субрегіонах світу, прикладом чого є процес європейської інтеграції, охоплений інституційними рамками Європейського Союзу (ЄС), і, по-друге, на рівні держави — діяльність задля підтримки розвитку окремих регіонів країни, часто транскордонних регіонів шляхом відповідної регіональної політики як в рамках цієї держави, так і за підтримки наднаціональних структур інтеграційного характеру. І таку, власне, роль відіграє регіональна політика Євросоюзу².

У Західній Європі проблематика регіоналізму в широкому розумінні появилася в шістдесятих роках минулого століття. Внаслідок війни та післявоєнної відбудови почалося наростання міжрегіональних диспропорцій, що проявлялися в формі надмірного зростання великих агломерацій, занепаду віддалених периферійних та наростання соціальних проблем, безробіття і зубожіння населення слабозвинутих регіонів. Основним засобом у розв'язанні цих проблем стала інтенсифікація та вдосконалення регіональної політики³. В контексті діяльності Європарламенту були опубліковані три важливі рапорти (Монета, 1961 р., Біркельбаха, 1963 р., та Россі, 1964 р.), які дали поштовх розвитку регіональної політики в Європі⁴. В 1961 р. Європейська Комісія організувала першу конференцію, на якій було ухвалено рішення про проведення спільної європейської регіональної політики. Підкреслювалося, зокрема, що розв'язання регіональних проблем, які накопичились у європейських країнах, неможливе без паралельного здійснення їх у кожній державі. Після створення в 1975 р. Фонду регіонального розвитку та фінансування цього напрямку діяльності регіональна політика набрала нового змісту і стала значно ефективнішою. Наприклад, для реалізації регіональної політики на 2000–2006 рр. було асигновано 213 млрд євро, а на 2007–2013 рр. країни ЄС мають в своєму розпорядженні понад 374 млрд євро⁵. Після підписанням трактату в Маастрихті (1992 р.) та створення в 1993 р. Євросоюзу настав перелом у регіональній політиці

європейських країн. У березні 1994 р. був створений Комітет регіонів. Він став представником регіонів в ЄС та зміцнив принцип субсидіарності, який означав, що у галузях, які не є у винятковій компетенції Євросоюзу, його органи будуть ухвалювати рішення тільки тоді, коли пропонується програма розвитку не зможе бути належним чином реалізована зусиллями однієї держави. Цей принцип є одним з основоположних у функціонуванні ЄС. Маастрихтський трактат змінив способи фінансування регіональної політики, реорганізував та уточнив її цілі⁶. З розвитком та поширенням Євросоюзу змінюється і парадигма регіональної політики. Держава як найважливіший осередок політичного і економічного життя суспільства втратила свою монополію для здійснення регіональної політики і стала одним з багатьох партнерів поряд із територіальними самоврядними структурами, міжнародними інституціями та іншими самостійними суб'єктами політики. В окремих країнах щораз більшу роль почали відігравати регіональні структури управління та самоврядування на місцях, яких можна визначити як суб'єкти регіональної політики. Важливу роль почали також відігравати фінансові установи і організації підприємців. Звідси суспільні і політичні проблеми, що спостерігаються у стосунках центру з регіоном можна кваліфікувати як регіоналізація, ініційована знизу. Водночас продовжують бути сильними і впливовими структури центру, політика яких зазнає постійної трансформації щодо регіонів. Межі компетенції двох владних полюсів центр — регіон визначаються на основі демократичних переговорів, політико-правових ініціатив. Такі стосунки базуються на принципі автономії і самоврядування⁷. В цьому контексті регіональна політика сприяє зростанню політичної громадянської активності на території всієї країни.

Регіональна політика — поширення і зростання її значимості — викликана значною мірою європейською інтеграцією, здійснюється декількома формами. Однією з її напрямів є консервативний регіоналізм, який пов'язаний з християнською демократією і підтримує регіональний розвиток за принципом субсидіарності. Стосунки центру з регіонами мають організовуватися таким чином, аби місцеві влади мали свободу дій на шляху задоволення найважливіших потреб своїх мешканців. Роль центру при цьому повинна зводитися лише до допомоги або реалізації тих завдань, які є поза межами компетенції чи можливостями місцевої влади і вона не в змозі ці проблеми розв'язати. В межах компетенції місцевого

самоврядування центральний уряд повинен виконувати лише контрольну і регуляційну функції, а допомогову, обґрунтовану інтересами регіону, в разі необхідності⁸. Консервативний регіоналізм протиставляється надмірній ролі держави з її централізацією та намаганням уніфікувати економічне та суспільно-культурне життя і водночас є опонентом політики соціал-демократичних урядів.

На противагу консервативним поглядам виступає прогресивний регіоналізм, пов'язаний з політикою лівих партій. Його прибічники критикують уряд за нерівномірний розвиток окремих територіальних частин країни, говорять про т.зв. внутрішній колоніалізм чи використання слаборозвинутих регіонів країни багатшими провінціями. Регіональна політика, згідно з їх концепцією, має сприяти центральній владі у здійсненні ефективної соціально-економічної політики, більш справедливому розподілу національного доходу і зменшенню нерівності у розвитку між окремими територіями держави.

Серед наукових і управлінських еліт та меншою мірою, політичних поширеним є технократичний регіоналізм. Базується він на теоретичних засадах про перевагу децентралізованої моделі розвитку суспільства та динамічної модернізації суспільно-політичного та економічного життя країни. Прикладом такої реформи може бути Польща, де в 1998 р. згідно з парадигмою технократичного регіоналізму розпочалась економічна і суспільно-політична децентралізація⁹.

Країні праві політичні сили дотримуються концепцій популістського регіоналізму, який протиставляється надмірній централізації держави, а також виступає проти політики вирівнювання відмінностей між регіонами. Тому часто спостерігається в багатіших регіонах країни. Прикладом регіоналізму «з низу» можна назвати сепаратистський регіоналізм — рух, що спирається на етнічній відмінності та походженні жителів регіону або звеличужанні історичного минулого цієї території. Його кінцева мета — здобуття повної суверенності.

З економічним розвитком регіону тісно пов'язана його політична структура, суспільно-політична та культурна діяльність населення краю. Регіон є природно-історичним простором, в якому здійснюється не лише соціально-економічна, але і політична діяльність його громадян. Він формується в процесі природно-історичного розвитку, у певних соціально-економічних і культурно-політичних умовах і виступає як історично сформована територіальна

одиниця, що відображає специфіку економічних, політичних і етнокультурних процесів. Регіоналізація являє собою процес трансформації у територіальному розподілі суспільства та його законодавчого закріплення на підставі історично існуючих соціально-економічних та етнокультурних суспільств¹⁰. Український вчений М. Михальченко зазначає, що регіоналізм — це законодавчо неврегульований процес послідовних змін у територіальному поділі суспільства, зумовлений соціально-економічними та етнокультурними чинниками¹¹. Процеси, пов'язані зі становленням регіону, його соціально-економічною політикою, визначають характерні риси регіонального розвитку загалом. У межах соціальної системи регіон виступає частиною політичного простору з особливою політичною організацією та наявністю певного політичного інтересу.

Під впливом політичних змін, що розпочалися в Центрально-Східній Європі, в тому числі і в Україні, наприкінці 80-х — початку 90-х років появилися рухи і групи, які у своїй політичній діяльності акцентували увагу на регіональних проблемах, зокрема під час виборчих кампаній. Проблематика регіоналізму почала появлятися також в наукових дослідженнях, політичних дискусіях та публіцистиці. Все це значною мірою було спричинено активізацією етнічних рухів, поширенням поняття «малої батьківщини», децентралізаційними процесами, що мали місце у державах колишнього комуністичного блоку. Активізувалася діяльність регіональної еліти, при європейських інституціях створювалися представництва регіонів, а регіональним проблемам відводилося в їх рішеннях і деклараціях належне місце.

Зародження регіоналізму, активізація регіонів спостерігалися паралельно з розвитком транскордонної і євро регіональної співпраці і стали, зокрема, наслідком інтеграційних процесів. Транскордонне співробітництво сприяє також зародженню певної регіональної свідомості серед майбутніх партнерів, а подальша така співпраця може привести до зародження регіональної надкордонної свідомості. Польський дослідник Г. Бабінський вважає, що регіоналізм у Західній Європі появляється внаслідок ефективних процесів наддержавної економічної, політичної і здебільшого культурної інтеграції. Наддержавні структури поступово переймають багато функцій національних держав, які поступово стають деякою мірою менш суверенними¹². Спрощено можна сказати, що держави стають регіонами, в той же час, коли регіони намагаються

перейняти деякі функції держави. Згідно з думкою американського соціолога Д.Белла, глобалізація економічних, суспільних і політичних процесів поставила під загрозу саме існування національної держави, оскільки, з «одного боку, виявилось, що вона заслабка, аби вирішувати сьгоднішні транскордонні проблеми західних промислових суспільств, а з другого — завелика, щоб створювати своїм громадянам умови для участі в прийнятті рішень і забезпечувати прозорість політичних процесів»¹³. Модернізація і супутні їй такі явища, як індустріалізація, урбанізація і міграція, призводять до занепаду «місцевих націоналізмів» і регіоналізмів, до послаблення або зникнення регіональних чи локальних об'єднань. Їх місце починають займати етнічні групи, які не піддаються дальшим модернізаційним процесам. Підвищена суспільна мобільність викликає зростання внутрішньої диференціації окремих територіальних утворень, груп, а також неоднаковий їх розвиток, що в свою чергу, призводить до зростання напруженості і незадоволення в стосунках між ними. Український політолог Л.Нагорна відзначає, що появляється «відчуття єдності співтовариства, що виникає на структурному мезорівні і пов'язана спільністю економічних інтересів, соціальної організації, культурних пріоритетів»¹⁴. Спостерігається процес формування регіональної ідентичності, у формуванні якої важливу роль відіграють конкретно-прикладний контекст функціонування регіону, зокрема індикатори та індекси його динаміки, соціального самопочуття різних верств населення, інвестиційної привабливості¹⁵ тощо. В регіонах із усталеними традиціями виникало переконання, що економічно слабшим регіонам наступаюча інтеграція не принесе швидкого покращання їх становища. Регіоналізм ставав формою регіонального опору проти т.зв. внутрішньої колонізації. Однак не лише усвідомлення нерівномірності і економічної деградації породжувало посилення почуття регіональної або етнічної ідентичності. Одночасно більш розвинуті регіони через різні причин почали побоюватися втрати існуючих позицій. Став очевидним наростаючий спротив окремих багатих регіонів Західної Європи щодо допомоги відсталим районам країни, що, зокрема, видно на прикладі іспанської Каталонії чи італійської Ломбардії.

На формування регіональної та етнічної ідентичності впливають одночасно такі процеси, як поширення нових технологій у галузі передачі інформації. Вони спричиняються до того, що суспільство піддається небувалому інформаційному тиску. Сучасні

технології дають можливість негайно передавати і поширювати інформацію про події з будь-якого кінця світу, що робить споживачів цієї інформації нібито учасниками цих подій, що впливає на їх свідомість і виробляє відповідну поведінку. Передана, наприклад, інформація по радіо чи телебаченню про те, що діється в другому кінці світу, сприймається слухачами на рівні з інформаціями про те, що діється в другому кінці міста, в якому живе слухач. Польський дослідник А. Врублевський з цього приводу зауважує, що «чим швидше зростає наша глобальна свідомість, тим більше намагаємося зберегти нашу локальну ідентичність... Гіперлокальність є невід'ємним партнером гіперглобалізації»¹⁶.

Процес формування європейської регіональної політики, до якої можна віднести будь-які сплановані дії, спрямований на просторовий розподіл економічних і соціальних складових, включаючи доходи населення та державні доходи, виробництво товарів і послуг, транспортну інфраструктуру, політичну владу, відбувався протягом кількох етапів. Значний вплив на зміст і напрями регіональної політики мала політична гра між групами інтересів, які представляли різні ідеологічні, економічні та політичні сили. Після розширення спільноти наступила трансформація організаційних принципів і цілей регіональної політики. Необхідно було ввести додаткові фінансові і політичні інструменти, які полегшили б новим членам спільноти пристосування до системи правового порядку об'єднаної Європи, а також компенсували б їм втрати, затратені на процес входження у спільний ринок. До змін у регіональній політиці спричинився і процес внесення змін до бюджету ЄС та підведення підсумків діяльності спільноти, а також чергова лібералізація спільного ринку. Зміни ці часто супроводжувалися протистоянням інтересів, які змагалися між собою в ході реалізації регіональної політики. Це насамперед інтереси держав-членів ЄС: з одного боку — країни, які робили найвагоміші внески в бюджет спільноти, а з іншого — держави, які отримували найбільше допомоги. Іноді інтереси центральної влади суперечливі з інтересами органів локальних і територіальних самоуправлінь, зокрема в галузі економічної політики і щодо можливостей розпоряджатися фінансовими ресурсами. Конкурують між собою і окремі територіальні об'єднання. Іноді лобістська діяльність одних територіальних самоуправлінь може бути відмінною від інших. Зазвичай іншими є інтереси сильних регіонів, що мають законодавчі повноваження і що викликає незадоволення слабких

регіонів, або тих структур, які з позиції центральної адміністрації виконують тільки допоміжні функції¹⁷.

Що стосується цілей і завдань регіональної політики країн Західної Європи, то в економічному розумінні — це, насамперед, ефективне використання регіональних ресурсів заради загальнонародної вигоди, а також уміле балансування між загальнонаціональною ефективністю і міжрегіональною справедливістю, яке передбачає справедливий розподіл доходів, створення робочих місць тощо. Однак, незважаючи на загалом гармонійні відносини: центр — регіон, на практиці заплановане досягнення цілей часто перетворюється на гучні декларації. У Великій Британії, наприклад, регіональна політика добивалася кілька цілей: регіон має забезпечити своє зростання за рахунок власних ресурсів; рівень доходів і рівень зайнятості повинні бути збалансованими; видатки на міграційну політику мають зменшуватися; невисокою має бути різниця в рівнях безробіття у регіонах¹⁸. Така неточність і розпливчатість формулювання пояснюється імперативом пошуку між загальнонаціональною ефективністю і міжрегіональною справедливістю, складним набором економічних і соціальних складових феномена регіональної політики і регіонального розвитку.

З часом цілі регіональної політики західноєвропейських держав трансформувалися, відображаючи тією чи іншою мірою фундаментальні зміни в підходах до неї, зокрема, на шляху оптимізації внеску регіональних ресурсів у загальнонаціональне економічне зростання. ЄС прагне, щоб регіональна політика мала чітко окреслену динаміку, яка сприяла б пришвидшенню реструктуризації на регіональному рівні, підвищенню конкурентоспроможності і продуктивності праці та посиленню співпраці між регіонами.

Ідеологічною підставою регіональної політики на європейському рівні як скоординованої діяльності в рамках ЄС став принцип солідарності між багатими і бідними країнами союзу, метою якого було зацікавити уряди багатих країни Європейських Спільнот взяти на себе зростаючі фінансові видатки регіональної політики¹⁹.

Задля мобілізації суспільно-політичної активності на регіональному і локальному рівнях був запроваджений важливий політичний інструмент регіональної політики — принцип субсидіарності. Діяльність центральної влади мала бути організована таким чином, щоб місцеві адміністрації нижчого рівня мали повну свободу дій у вирішенні потреб своїх мешканців. Роль центральної влади зводиться лише до контрольної і регуляційної

функцій, а також «допомогової» — підтримки або реалізації тих завдань, які не в змозі вирішити локальна влада²⁰.

Застосування згаданих принципів та відповідних адміністративних заходів було наслідком діяльності Європейської Комісії, яка добилася збільшення власної компетенції у галузі планування регіональної політики, зокрема, щодо розподілення фінансових засобів поміж окремими регіонами. Ці та інші заходи повинні були слугувати підвищенню ролі регіональної політики як технократичного інструменту на шляху вирівнювання нерівномірності соціально-економічного розвитку окремих регіонів у рамках ЄС. Одночасно підвищувалася значимість і роль регіону, а вплив національного уряду на політику регіону дещо обмежувався. У законодавчі та виконавчі органи країни скеровувалися повноважні представники регіонів, зокрема в ті інституції, які відають фінансовими і бюджетними питаннями²¹. Окрім того, регіональна політика спричинилася до зростання ролі регіонів у цілому в Євросоюзі. Низка регіональних організацій і органів місцевого самоуправління отримали свої представництва в Брюсселі і активно лобіюють власні інтереси. Їхня присутність там полегшує налагодження поінформованості між Європейською Комісією і регіонами, сприяє формуванню самоуправлінськими лобістами позитивної оцінки щодо проблем регіону.

Однак вплив регіональних лобістів у Брюсселі не настільки суттєвий, щоб досягти бажаного результату, оскільки Комітет регіонів не має права вето, а його члени, делеговані урядами окремих країн, не завжди поділяють пропозиції регіонів. Ефективність їх діяльності зростає тоді, коли вони тісніше співпрацюють з державними органами або іншими лобістськими групами, насамперед з великими транснаціональними корпораціями²². Окрім того, за винятком деяких країн (Австрії, Бельгії, Німеччини, Італії і Іспанії), самоуправлінські регіональні структури не наділені необхідними законодавчими та фінансовими правами, а деякі країни взагалі не мають керівних органів регіонального рівня (Голландія, Греція, Данія, Ірландія, Швеція). У зв'язку з цим говорити про структурні зміни в ЄС ще зарано. Однак значення регіонального чинника в політиці Євросоюзу постійно зростає, хоча основним політичним суб'єктом і надалі залишаються національні уряди. Тільки регіони, які мають міцну економічну і політичну позицію в національній державі, впливають на європейську регіональну політику. В більшості випадків країн-членів ЄС самоуправлінські

регіони в процесі європейської регіональної політики виконують другорядну роль або виступають координаторами поміж органами локальних самоуправлiнь²³.

Парадоксально, але винуватицею слабкої позиції регіонів у цьому процесі є сама Європейська Комісія. Вона проводить переговори і ухвалює остаточні рішення щодо подальшого розвитку та фінансової політики регіонів у порозумінні з центральними урядами окремих країн. Винятком є бельгійські регіони і землі (лянди) в Німеччині, котрі безпосередньо співпрацюють з Європейською Комісією в сфері розподілу союзних фондів та здійснення європейської регіональної політики у Бельгії. Окрім тих випадків, основні рішення в справі європейської регіональної політики ухвалюють представники центральних урядів країн-членів ЄС або Європейська Комісія. Представництво регіональних самоуправлiнь має формальну свободу в організації партнерства на регіональному рівні і фіктивне право вільно розпоряджатися фінансовими фондами. Щодо нових членів ЄС Європейська Комісія дотримується останнім часом принципу централізації коштів і передачі рішень про європейську регіональну допомогу у відання національних урядів²⁴.

Реалізація засади партнерства спричинилася до виникнення низки конфліктів та наростання організаційних проблем на регіональному рівні. У федеративних країнах це є змагання регіонів з центральним урядом за вплив на фінансову політику, а в державах із відсутньою традицією і слабо розвинутою структурою локальних влад це викликає конфлікт або призводить до дублювання компетенцій між регіональними і локальними органами самоуправління.

Одночасно переживає кризу й ідейний фундамент регіональної політики. Вона викликана, зокрема, пануючим принципом солідарності. Питання про доцільність надання допомоги бідним регіонам, економічні підрахунки про втрати від такої політики та зосередження на своїх вузьких інтересах стає предметом дискусій у більшості європейських держав. Багаті країни неохоче беруть участь в постійно зростаючому бюджеті фінансових структур. Спостерігається небажання урядів багатих регіонів фінансувати слабші регіони, а прибічники обмеження бюджету для європейської регіональної політики говорять водночас про низьку економічну ефективність її діяльності.

Підсумовуючи короткий аналіз західноєвропейської регіональної політики та узагальнюючи її основні характеристики,

можна сказати, що вона зародилась як засіб розв'язання проблем економічного і соціально-політичного змісту, яких не можливо було розв'язати цілком діями ринкової економіки. Залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників її цілі і пріоритети видозмінювалися. Роль центрального уряду дедалі більше обмежується і зводиться до розробки концепції і нормативно-правової бази регіональної політики, в той же час зростає роль регіонального і місцевого самоврядування, що забезпечує стабільність і рівномірність розвитку регіонів. Водночас наростає хвиля охолодження європейської регіональної політики та відхід щораз більшою мірою від культивування принципу підтримки та допомоги слаборозвинутих регіонів. Об'єднавча політика дедалі частіше орієнтується на централізоване управління, для якого головним пунктом є досягнення об'єднання на рівні країн-членів ЄС, а не регіональний розвиток. Окрім того, чітко проявляється тенденція до диференціації в підтримці економічного розвитку залежно від ситуації в союзних центрах або на європейських периферіях. Така логіка політики централізації утруднить вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів і може призвести до негативних наслідків та стати серйозною перешкодою на шляху дальшої інтеграції Європи.

¹ Татаренко Т.М. Регіональний фактор в політичному житті України (політико-правові аспекти). — Луганськ, 2005. — С. 21.

² Milczarek D. Unia Europejska wobec wyzwań globalizacji i regionalizmu / Adamczyk A, Borkowski J. Regionalizm, polityka regionalna i Fundusze Strukturalne Unii Europejskiej. — Warszawa, 2005. — S. 15.

³ Світова та європейська інтеграція. — Львів, 2005. — С. 207.

⁴ Pietrzyk I. Polityka regionalna Unii Europejskiej i regijny w państwach członkowskich. — Warszawa, 2006. — S. 5.

⁵ Marchlewicz U. Polityki i programy Unii Europejskiej. — Koszalin, 2005. — S. 28.

⁶ Иванов И.Д. Европа регионов. — М., 1998. — С. 75.

⁷ Грицай О.В., Иоффе О.В., Трейвниц А.И. Центр и периферия в региональном развитии. — М., 1991. — С. 32–58.

⁸ Izdebski H., Kulesza M. Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne. — Warszawa, 1998. — S. 22–23.

⁹ Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski. — Warszawa, 2004. — S. 11.

¹⁰ Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. — К., 2002. — С. 18.

¹¹ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич, 2004. — С. 448.

¹² Babiński G. Wstęp // Europa państw — Europa narodów. Problemy etniczny Europy Środkowo-Wschodniej. — Kraków, 1995. — S. 8.

¹³ Polityka: przedmiot badań i formy jej przejawiania się. — Katowice., 2000. — S. 329.

¹⁴ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008. — С. 67.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Wryblewski A.K. Byle nie na moim podwórku. Raport. «Polityki». — «Polityka». — 2005. — №. 35. — S. 8.

¹⁷ Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski. — S. 61–62.

¹⁸ Максименко С. Перспективи регіональної політики України в контексті європейського досвіду. Доступно з: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/maksymenko.htm>.

¹⁹ Podstawy ptawa Unii Europejskiej. Zarys wykładu / pod. red. J.Galster. — Toruń, 2006. — S. 36–45.

²⁰ Izdebski H., Kulesza M. Administracja publiczna. Zagadnienia ogylne. — Warszawa, 1998. — S. 76.

²¹ Світова та європейська інтеграція. — С. 218.

²² Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski. — S. 65.

²³ Szlachta J. Programowanie rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. — Warszawa, 1999. — S. 96.

²⁴ Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski. — S. 66.